

КОНЦЕПЦІЯ ПОЕТА У ТВОРЧОСТІ ВАСИЛЯ СТУСА

Феномен поета, його роль у суспільстві, стосунки з владою, проблема українського поета та національна особливість феномену були основними пунктами концепції поета у працях Василя Стуса. У статті досліджуємо основні елементи його концепції.

Ключові слова: Василь Стус, концепція поета, поет і влада, поет-громадянин, поет без громади, державний поет, поет як революціонер, поет як вигнанець, поет-мрійник, поет-медіум.

Рефлексії над природою поетичної творчості і власного призначення притаманні багатьом поетам. Тема поета і його функцій та призначення, відносин поета і влади, осмислення і формування власного поетичного кредо є константними для всіх періодів творчості В. Стуса. Ця тема – один зі складників концепції творчості, яка є сукупністю мотивно-тематичних комплексів, що формують художній світ автора. У цій статті ми спробуємо в загальних рисах окреслити концепцію поета у творчості В. Стуса, висвітлити, під впливом яких чинників – мистецьких, літературних, суспільних, – вона формувалася і як змінювалася на різних етапах творчості автора.

Стусову концепцію творчості і, зокрема, концепцію поета / митця як одного з головних її елементів можна дослідити на основі поетичних текстів автора, а також його літературознавчих розвідок, листів, робочих нотаток; основну увагу в дослідженні приділимо саме такому матеріалові, а комплекс тем і мотивів, що виявляється в поетичних текстах автора, розглянемо побіжно.

У праці було використано такі джерела: корпус поетичних текстів В. Стуса (від ранніх збірок до збірки «Палімпсести»), епістолярна спадщина поета (листи до рідних і друзів), його літературознавчі статті (всі ці матеріали опубліковано в повному зібранні творів автора [1]), а також низку різнотипних матеріалів (чернетки віршів, робочі нотатки) із фонду В. Стуса Відділу рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАНУ.

Як уже зазначено, проблема самовизначення поета, усвідомлення його ролі в суспільстві, осмислення ключових питань, пов'язаних із творчістю, мистецькою самореалізацією, були центральними для Василя Стуса, надто в період формування його як поета – наприкінці 1950-х – у першій половині 1960-х рр.

У передмові до збірки «Зимові дерева» В. Стус, як вважає переважна більшість дослідників його творчості, сформулював своє творче кредо. Натрапляємо тут, зокрема, і на такі слова:

«Ненавиджу слово “поезія”. Поетом себе не вважаю. Маю себе за людину, що пише вірші.

І думка така: поет повинен бути людиною. Такою, що повна любові, долає природне почуття зненависті, звільнюється од неї, як од скверни. Поет – це людина. Насамперед. А людина – це, насамперед, добродій. Якби було краще жити, я б віршів не писав, а – робив би коло землі» [2; 42]. Так 1969 р. було сформульовано поетичне кредо Василя Стуса, яке, втім, не можна назвати остаточним, – воно змінювалося під впливом багатьох чинників, і на позір скромне твердження «поетом себе не вважаю» обернулося на ствердне «еси поет, запраглий неба, во віки і віки поет» (рядок із вірша 1972 р.). Однак це було кількома роками пізніше і за кардинально інших – межових – обставин, та повернімося до другої половини 1960-х, коли В. Стус брав активну участь у літературному і загалом культурному житті Києва, готував до друку свої перші збірки, осмислював і досліджував українську й світову історію та літературу. В цьому періоді творчості поета можна виокремити деякі основні напрями усвідомлення долі й місії поета, зокрема поета українського. Очевидно, ті питання, осмислення яких формувало Стусову концепцію поета, були константними для всіх періодів його творчості. Спробуймо зрозуміти їх.

По-перше, це вже згаданий комплекс ідей (передмова «Двоє слів читачеві» до збірки «Зимові дерева»), що містить концепти поетичної творчості і життя, водночас протиставляючи й об'єднуючи їх. «Двоє слів читачеві», звісно, не єдиний текст, де В. Стус проводить опозицію між «звичайним» життям / працею і долею поета, яку найточніше можна окреслити поняттям «життєтворчість»¹.

¹ Поняття «життєтворчість» ми розглядаємо у значенні, наближеному до символістського розуміння, яке передбачає осмислення творчого процесу в нерозривному зв'язку з реальним життям автора, надаючи цим двом площинам функцій взаємодоповнення. В цьому контексті варто згадати також книжку Д. Стуса «Василь Стус – життя як творчість» (2004), де вже в самій назві фігурує концепція «життєтворчості».

У своїх начерках до статті про Ліну Костенко 1970 р. Василь Стус пише: «Одне з найбільших проклять – бути українським поетом. Тут є люди, які за нормальних умов життя були б бухгалтерами, хліборобами, героїчними дружинами, добрими коханками, [нерозб.], садівниками, набували люмпенових професій» [3]. Сміслові паралелі з більш раннім текстом передмови до «Зимових дерев» очевидні. У цьому самому тексті В. Стус робить додатковий акцент на «необхідності», «незворотності» вибору творчої, сказати б, професії, пояснюючи його (вибір), з одного боку, певними суспільними обставинами (сенса, який лежить на поверхні тексту), а з іншого – глибиннішими, закладеними в історії національної культури, причинами, що спонукають людину ставати поетом замість обрати «люмпенову професію». Так, фраза «якби було краще жити» («Двоє слів читачеві») – своєрідне «виправдання» власного вибору долі поета, кульмінацією якого є рядки із вірша 1972 р., коли цей вибір став остаточним:

*поезіє моя, прости мене
і знай: я жити прагнув од дитинства –
косити сіно чи садити сад,
копати картоплі чи прокидати
од хати сніг, під зорями нічними*

*А не зміг. Прости мене,
поезіє, розлучнице-ворожко.
«І заступила геть мене робота...» [4; 44].*

Однак таке позірне протиставлення життя і поетичної творчості не є однозначним, адже неодмінна умова поетичної творчості для В. Стуса – взаємодія поета з життям, уміння перетворювати його на поезію. Тому «поет повинен бути людиною». Ця етична настанова стає наскрізною для Стусового розуміння власного життєвого і творчого шляху на всіх його етапах, саме тут закладено єдність, яку називаємо «життєтворчістю».

Усередині 1960-х рр. В. Стус писав у робочих нотатках: «Поезія, як рід людської діяльності, має багато схожого до будь-якого іншого заняття. Наприклад – хліборобства. Система обробітку землі привчала людей і до системи обробітку поетичної мови» [5]. На його думку, поет «акмулює» життєвий процес, перетворюючи його на вірші. Так, у статті «Най будемо щирі» (1964 р.) читаємо: «вірш мусить виростати з епічного, реального тла» [6; 187]. Автор має вміти «вслухатися» в зображуваний предмет [7]. Формування етичної настанови варто пов'язувати, крім усього іншого, із впливом «пастернаківського тексту» на Стусову концепцію творчості, зокрема й концепцію поета. Борис Пастернак – центральна постать у ранньому періоді творчості В. Стуса, в час формування його поглядів на

природу поезії, усвідомлення себе як митця. За допомогою «пастернаківського тексту» можемо виявити деякі структурні рівні образного мислення й поетичні смаки Василя Стуса, які зумовили напрямки руху поетової думки, його естетичні й етичні орієнтири.

Значно пізніше в листі до рідних від 4.03.1984 р. поет знову пригадує цю настанову, покликаючись на Пастернака, який був одним із трьох його улюблених поетів (поряд із Рільке і Гете) [8; 454]. У листі Стус згадує «Охранныю грамоту» Пастернака, покликаючись на відому фразу: «единственное, что в нашей власти, это суметь не исказить голоса жизни, звучащего в нас». Коментує Б. Пастернака: «І це, звичайно, стосується не тільки самих творців, [...] а всіх людей. Бо кожна людина [...] є творець. Інша річ, що прожити вік творчо – то не легко. [...] завжди на когось лягає ця місія – творити» [8; 460]. Такі міркування поета, звичайно, відсилають нас до поняття «життєтворчості», яке набуває саме етичного наповнення: «Треба стояти на тому, що бути собою – це найперший обов'язок людини. Самоіснування – це та сталість, яка допомагає відчутти життя і його плін, дає змогу творити це життя» [9], – пише Стус у нотатках до статті про творчість Василя Симоненка 1966 р. Етичне й гуманістичне наповнення концепту *poet* – основне для В. Стуса кінця 1960-х – початку 1970-х рр., такий погляд на розуміння ролі поета він протиставляє характерному для 1960-х образіві «поета-громадянина», в якому вбачає загрозу політизації й публіцистичності в поезії. Наприкінці 1960-х, виступаючи на поетичному вечорі, присвяченому Миколі Воробйову, Стус наголошує на важливості «гуманістичного» смислу поета, його здатності «залюднювати» читача: «Мені здається, що політизація поета – це річ не конечна. Річ вдячна, потрібна, але річ вимушена. Мені здається важливішим гуманістичний смисл поета. Здатність поета залюднювати нас» [10].

Контекстом розуміння поняття життєтворчості також є рецепція Василя Стуса творчості Марини Цветаєвої. Це дає можливість розглянути додаткові аспекти поетової концепції творчості, однак ми не зосереджуватимемося на цьому питанні в нашій статті, адже докладно цю тему ми розглянули раніше¹.

Однією з площин, у яких відбувалося формування Стусової концепції поета, особливо в ранній період творчості (до 1972 р.), була постать українського поета. У міркуваннях Стуса над цією темою поєднувалися думки про сучасний йому літературний процес, феномен українсько-

¹ Див.: Єгорченко М. Проблема творчості у Василя Стуса та Марини Цветаєвої / М. Єгорченко // Мандрівець. – 2008. – № 2. – С. 63–67.

го поета (ширше – митця) в історичному вимірі, водночас він осмислював себе в цьому процесі. У першій половині 1960-х Стус навіть почав писати статтю з доволі поетичною назвою «На чорних вітрах веремій». Згадуючи висловлювання Адама Міцкевича «Україна – земля поетів», В. Стус зауважує, що за сто років вона лишилась актуальною: «Маємо громадянських поетів, але не маємо громади» [11], – пише автор, порівнюючи українського поета із пророком, який витворює для себе «сурогат неіснуючої громади» [12]. А в пізніших нотатках (1966 р.) натрапляємо на подібну думку: український поет витворює для себе «поетичну Вітчизну» [13]. Один із висновків В. Стуса такий: «Історія української поезії – це історія видовищних смертельних катастроф, чи не єдиний спосіб збереження духовно-національної релігії» [14]. Тож осмислення ролі поета в координатах національних приводить до висновків про поета як постать трагічну.

Публіцистичність, яку Стус у багатьох нотатках і статтях називає основною ознакою сучасної йому поезії, є для нього водночас і ознакою поезії другорядної, що її творять «віршороби» [15]. Для нього такі поети стають визначальним символом його доби: «В наш час здебільшого тільки видавничі редакції дають поетам атестати зрілості. А що середню освіту здобути не важко – то поетом стати – не така вже й проблема. Сяк-так заримував кілька актуальних понять, убгав у рядок нову думку (як для поета, це теж суб'єктивно відчуте), вивчив, що можна, а чого зась – і хода в літературу», – коментує В. Стус літературний процес у начерках з промовистою назвою «Поет – це обов'язок» [16].

Пізніше – на межі 1970–1971 рр. – у щоденникових записках В. Стуса знаходимо ідею написання цілої книжки про тогочасну поезію, яка мала називатися «Поети без сучасності» [17], у якій він прагнув «показати комплекс утраченості – землі, життя, подоби людської» [18]. Прикметно, що ці три поняття надзвичайно близькі до «етичних» ознак поета, про які йшлося раніше. Очевидна й паралель із сучасними цим задумам поетичними текстами В. Стуса зі збірок «Веселий цвинтар» та «Зимові дерева», де проблема людини в теперішньому світі набуває потрактувань у дусі близької йому філософії екзистенціалізму.

Серед українських поетів, яким В. Стус приділив особливу увагу, написавши літературознавчі розвідки, є і Ліна Костенко. Щоправда розпочату 1970 р. статтю про неї так і не було завершено. Саме Ліну Костенко Стус розглядає в означеній вище парадигмі «поета без громади»: «Лінія її розвитку дуже добре повторює лінію шукань української суспільності, неіснуючої суспільності, яка саме пробувала зав'яз-

атися» [19]. Власне «лінія шукань української суспільності» в координатах Стусових міркувань про сучасний йому суспільний і літературний процеси збігається з його думками про поета 1960-х, який здобув роль «першовідкривача», але через таку можливість піддав загрози власний хист [10].

Актуалізувала долю українського поета й тема «державного поета», втіленням його для Стуса став Павло Тичина, якому присвячено відому працю «Феномен доби (Сходження на Голгофу слави)» (1970–1971 рр.), хоча роботу над цим дослідженням автор розпочав ще всередині 1960-х, про що свідчать численні робочі нотатки про П. Тичину. Роль «соціального», або ж «державного» поета В. Стус вважав своєрідним самогубством: «поет у Тичині пішов у довічне тюремне ув'язнення» [20; 342]. А введення Тичини в канон означало сходження на «Голгофу усенародної слави» [20; 338]. Доля Тичини видається Стусові загрозливою можливістю для будь-якого поета його часу, а для поета геніального, такого як П. Тичина, й поготів: «Феномен Тичини – феномен доби. Його доля свідчитиме про наш час не менше за страшні розповіді істориків: поет жив у час, що заправив генія на роль блазня. І поет погодився на цю роль» [20; 343].

Паралельно з осмисленням долі «державного поета» формувалася концепція поета іншого рівня: поета, що не йде на компроміс із владою, перебуває на інших реєстрах творчості, ніяк не пов'язаних із вимогами часу й суспільства. Утіленням такого поета для Стуса були Гете, Шевченко, Рільке, Свідзинський, Цветаєва, Антонич, Пастернак.

У статті «Зникоме розцвітання» (1970–1971 рр.), присвяченій творчості Володимира Свідзинського (прикметно, що написано її одночасно із «Феноменом доби», а отже, дві протилежні можливості відносин поета із суспільством / владою Стус осмислював паралельно і, вочевидь, не безвідносно до власної долі), Стус визначає поета як людину, що «виривається із обмежень звичності: поневажає приявним і прагне утраченого й неосягненого» [21; 346]. Така думка була особливо близькою Стусові: він у різний спосіб повторює її; коментуючи, зокрема, цветаєвську концепцію творчості, характеризує поета як революціонера, бунтаря, який завжди є вигнанцем у цьому світі.

Стусова концепція поета, тісно пов'язана з усвідомленням власного хисту, осмисленням свого призначення, починає формуватися в ранніх поезіях (до 1972 р.), а остаточно окреслена вже у збірці «Час творчості». Ця концепція містить елементи неоромантичного образу поета (митця). На матеріалі віршів ранніх збірок можна виявити низку образів, пов'язаних із

постаттю поета: це поет-мрійник, поет-медіум між природою і людиною; поет як обранець, образ ночі як час творчості; протиставлення поета людській юрбі, тема конфлікту поета і світу, поета й епохи. Постать поета тісно переплітається з концептами натхнення, щирості, слова, долі. Зокрема концепт натхнення реалізується через образ голуба, а у віршах двох останніх збірок – образи усамітнення, тиші, спокою і темряви. Крім того, у ліриці Стуса втілення образу поета набуває рис іконічності, де

фігурує символіка долонь, молитви, серця, пера, літер, які пов'язані із розумінням творчості як сакрального акту. Тому такими близькими Стусові були слова Рільке: «пише не поет: поетом щось пише» [22; 238].

Концепція поета у Василя Стуса неоднозначна; вона радше постає із системи антиномій: «готове» / риторичне слово культури і нове слово поета, поет-трибун / пророк у вульгарному розумінні і поет-медіум, поет-публіцист, поет-інтелектуал.

1. Стус В. С. Твори : у 4 т., 6 кн. З додатковими 5 і 6 (у двох книгах) томами / В. С. Стус. – Львів : ВС «Просвіта», 1994–1999. (Далі, покликаючись на це видання, зазначатимемо номер тому та книги).
2. Стус В. Двоє слів читачеві. – Т. 1. – Кн. 1. – С. 42.
3. Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка. Фонд Василя Стуса № 170. – Спр. № 995. – Арк. 38 (зв.). (Далі, покликаючись на матеріали цього фонду, зазначатимемо номер справи та аркуша).
4. Стус В. Час творчості / Dichtenszeit. – Т. 2.
5. Спр. № 1158. – Арк. 1.
6. Стус В. Най будем ширі. – Т. 4. – С. 173–190.
7. Там само.
8. Стус В. Лист до рідних від 15.01.1984. – Т.6. – Кн. 1. – С. 452–457.
9. Спр. № 1166. – Арк. 13.
10. Спр. № 1140. – Арк. 12.
11. Спр. № 1189. – Арк. 3.
12. Там само.
13. Спр. № 1166. – Арк. 15.
14. Там само.
15. Див., напр., Стус В. На поетичному турнірі. – Т. 4. – С. 166.
16. Спр. № 1206. – Арк. 2.
17. Спр. 1202. – Арк. 2.
18. Там само.
19. Спр. 995. – Арк. 39.
20. Стус В. Феномен доби (Сходження на Голгофу слави). – Т. 4. – С. 259–346.
21. Стус В. Зникоме розцвітання. – Т. 4. – С. 346–361.
22. Стус В. Еріх Марія Рільке. – Т. 4. – С. 238, 239.

Margaryta Yegorchenko

THE CONCEPT OF THE POET IN THE WORKS OF VASYL STUS

The phenomenon of the poet, his role in society, his relations with the state, the problem of the Ukrainian poet and the national specificity of the phenomenon were the main points of the concept of the poet in the works of Vasyl Stus. The article examines the basic elements of this conception.

Keywords: concept of poet, poet and power, poet-citizen, poet without community, state poet, poet as revolutionist, poet as exile, poet-dreamer, poet-medium, Vasyl Stus.